

13. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.
14. Огієнко І. Рятування України: на тяжкій службі своєму народові. – Видання друге, доповнене. Видання товариства «Волинь», Вінніпег, 1968. – 94 с.
15. Постанови 3-го Військового Всеукраїнського З'їзду в м. Києві. – К., 1917. – 16 с.
16. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О. Саган / . Видання третє. – Тернопіль, 2002. – 448 с.
17. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.
18. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програмові документи і довідкові матеріали. – К.: «Консалтинг», «Фенікс», 1993. – 336 с.
19. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. (1917-1920 рр.) – Нью-Йорк, 1969. – Т.1. – 563 с.
21. ЦДАВО України. – Ф. 799. – Оп. 1. – Од. зб. 19. – Арк. 1-10.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1071 – Оп. 1. – Од. зб. 68. – Арк. 1-250.
23. Церковно-общественная мысль. – 1918. – №17-18, 10-25 вересня.
24. Чалий М. Очерки народной жизни (1862 год) // Киевская Старина. – 1897 – №6 (Т.LVII). – с. 484-512.

* * *

УДК 94(477)»192»:338.43:[334.722+334.73]

В. Олянич

ВИРОЩУВАННЯ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ

Наукова стаття присвячена дослідженню вирощування зернових культур в Україні періоду непу. Також переглянуто структуру та функції врожайність зернових та їх валовий збір у роки непу, ринок зернових та інших культур, прибутки селянського господарства, їх залежність від сумарного доходу інших галузей, тобто зерновиробництва, продукції тваринництва. Вивчений ринок зернових культур у країні, який залежав від природно-географічних (грунт, родючість,

вологість) та соціально-економічних (посівна площа, наявність техніки, робочої сили, попиту) факторів. Вирощування зернових культур, якщо не брати до уваги високо посівних груп, було споживацьким, тобто сімейно-трудоим, а не винятково дрібнотоварним.

Ключові слова: *зернові культури, сільськогосподарська продукція, селяни, селянське сімейно-трудове господарство, сільське господарство.*

Проголошення та впровадження непу супроводжувалися відродженням кооперації, здійсненням часткової денационалізації (приватизації дрібної промисловості), поверненням орендних відносин, формуванням ринку товарів. Перевага непу над політикою воєнного комунізму була очевидною, хоча рецидиви останньої залишалися в економічному житті суспільства, однак були закладені правові основи для розвитку організаційно-господарських форм приватного підприємництва в Радянській Україні.

Вирощування зернових культур в українському селі належало до традиційної галузі сільськогосподарського бізнесу селян-фермерів, залежного не лише від кліматичних умов, а також від політико-економічних факторів. Радянська історична наука намагалася показати позитивний вплив жовтневої революції на сільське господарство, висвітлюючи особливості здійснення аграрної революції, тобто ліквідацію поміщицького та великого селянського землеволодіння. Соціально-економічні експерименти більшовиків в аграрному секторі України завершилися глобальними руйнівними наслідками, позаяк відбулася дезорганізація зернового господарства – основної галузі сільськогосподарського виробництва.

Актуальність дослідження господарських форм приватного сільськогосподарського підприємництва українських селян у 20-х рр. ХХ ст. має наукове і прикладне значення. З'ясування підприємницького типу селянських господарств долає статичність та описовість їхнього цілком динамічного розвитку, а з другого боку нейтралізує і фактично спростовує теоретичні можливості класово-формаційного аналізу соціально-економічних відносин.

В історичних та особливо історико-економічних дослідженнях аграрних відносин в Україні вирізнялися саме матеріально-технічні, організаційно-економічні та соціально-політичні аспекти розвитку сільськогосподарського виробництва. Радянська історіографія виокремлювала та висвітлювала роль партійно-державних органів у формуванні матеріально-технічної бази радгоспно-колгоспного сектору,

доводила його переваги над приватним, показувала так звану класову боротьбу в українському селі, протиставляючи заможні верстви селянства його пролетарським групам. Роль і місце селянських господарств у формуванні внутрішнього ринку та загалом виробництві сільськогосподарської продукції майже не досліджувалася, але пріоритетною була тема партійного керівництва народним господарством.

Сучасна історіографія, яка почала формуватися у 1991 р., зосереджується на різних аспектах аграрної історії українського суспільства, але висвітлює їх в контексті теорії тоталітаризму, відтак постали питання руху опору селян, одержавлення кооперації і профспілок, примусової колективізації, політики розкуркулення, депортацій, репресій, голодомору.

Аграрна проблематика періоду непу залишається пріоритетною для сучасного історіографічного дискурсу в Україні [3, 7, 8, 9]. Історія селянства висвітлюється в контексті соціальних, політичних, економічних та духовних відносин, застосовуються різноманітні пізнавальні методологічні підходи: теорія модернізації, повсякденності, тоталітаризму, цивілізаційності, спостерігається розвиток методологічного плюралізму, тобто відбувається пошук своєрідного концептуального оптимуму, але він досягається через надмірне теоретизування та абстрактне використання методик і прикладних прийомів модерної соціології або політології.

Враховуючи факт остаточної ліквідації 30 тис. поміщицьких господарств в Україні, основними виробниками сільськогосподарської продукції стали селянські сімейно-трудова підприємства. На них лягав основний тягар забезпечення не лише власних потреб, а також і виконання державних повинностей. Селяни одержали внаслідок конфіскації та перерозподілу так званих «нетрудових земель» 14,5 млн. десятин [5, с. 11.], тому держава чекала від них хліба. Відсутність належного реманенту, робочої худоби, техніки не дозволили селянам освоїти ці землі. Якщо у 1916 р. посівна площа становила 19,3 млн. десятин, то у 1921 р. 17,1 млн., у 1922 р. 14,3 млн., у 1923 р. 16,3 млн., у 1924 р. 17,5 млн. десятин [6, с. 241].

Таблиця 1

**Посівна площа зернових культур селянських господарств
(в тис. га) [18, с. XII]**

Зернові	1925	1926	1927	1928
Жито	5716,0	5951,8	5516,5	3542,6
Пшениця	5254,7	6220,3	6948,4	4490,7
Овес	1117,3	1452,0	1671,2	1956,2
Ячмінь	2684,2	3079,5	2837,9	3547,7

Гречка	836,0	876,4	886,4	976,2
Просо	1043,4	702,3	608,0	1559,7
Кукурудза	1571,8	1242,2	1193,9	2341,9
Бобові	352,4	391,4	381,7	374,0

Фактично 2,2 млн. десятин, а це обсяг поміщицького землеволодіння, залишалося безпосівними, тому катастрофічно бракувало хліба. Отримавши практично всі конфісковані землі, селянські господарства не змогли підтримати дореволюційний рівень врожайності та посівних площ, досягнувши їх частково протягом другої половини 20-х рр. У 1925 р. селянськими господарствами було засіяно 18,5 млн., у 1926 р. 19,9 млн., у 1927 р. 20 млн., у 1928 р. 18,7 млн. дес. під зерновими культурами [18, с. XII].

Половину зернових культур становили посіви пшениці та жита, які відносились до елітних харчових хлібів, які разом з гречкою та просом мали високий процент внутрішнього споживання селянською родиною. Їх вирощування вимагало значних енергетичних затрат, особливо на стадіях посівної кампанії та жнив, хоча обмолот зернових тривав протягом глибокої осені до початку зими. Зменшення посівного клину пшениці та жита, крім агротехнічних обставин (збільшення площі під кукурудзою та іншими фуражними культурами) було викликано впровадженням продрозкладки у січні 1928 р. та вимержання основних хлібів. Однак, незважаючи на природно-кліматичні та адміністративно-репресивні фактори, селянські господарства були основними виробниками хліба в Україні, забезпечуючи одночасно баланс посівної площі зернових культур. Кожна з них вимагала агрономічних знань, техніки обмолоту, збереження, якими володіли підприємливі українські хлібороби, виготовляючи відповідний реманент.

Технологія вирощування зернових культур в селянському господарстві була традиційною, яка передавалася від батька синові, який успадкував сільськогосподарський бізнес, але спостерігалися певні відмінності між природничо-географічними районами. Привертає увагу різна норма висіву зернових на десятину, яка залежала не лише від самої культури, а також від якості ґрунту та погодних умов. Найменшою нормою вирізнялися господарства степових районів. У 1925 р. там висівали 6,7 пудів озимого жита, 7,4 пуда озимої пшениці, 7,3 пуда ярої пшениці, 6,7 пудів ячменю, 6,9 пуда вівса, 3,9 пуда гречки, 3,9 пуда гороху, 1,8 пуда проса [12, с. 54.].

На Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі сіяли на 2–3 пуди більше. Чорноземні ґрунти мали однакову родючість в Степу і на Правобережжі, тому не вони визначали норму висіву, а сумарні фактори. Якщо на Поліссі норма висіву жита становила 9 пудів, коли було засіяно 30596 десятин, то

в Степу 6,7 пуда, але площа сягала 84255 десятин [12, с. 54]. Очевидно мало значення те, що названі регіони мали різні показники витривалості культур. Від вимерзання або посухи найбільш уразливими були південні райони.

Степове зернове господарство вирізнялося найвищою часткою загиблих культур, а найменша норма висіву була своєрідним застереженням від втрат, коефіцієнтом резервного фонду.

Структура селянського зернового клину залежала від попиту, наявності реманенту і тяглової робочої сили, а також від природничо-кліматичних умов. Наприклад, в Артемівській окрузі на 100 десятин посіву жита припадало 8, ярї пшениці 35,4, а в Бердичівській окрузі 32,4 десятини посідало жито, 11,3 озима пшениця, 18,5 овес [14, с. 56]. Для північних округ основною зерновою культурою було жито, яке займало більше третини посівних площ. Малопосівами селянські двори сіяли рівномірно зернові культури, а з 1–3 десятинами землі жито становило третину в УСРР, хоча на Поліссі на 100 десятин посіву припадало 41–43 десятини. В господарствах з посівом понад 30 десятин співвідношення зернових суттєво вирізнялося від решти: на 100 десятин припадало жита 4,4, озимої пшениці 14,1, ярї пшениці 21,1, ячменю 27,5, вівса 8,1, проса 4,5, кукурудзи 9,1, сояшника 5,4 десятин [13, с. 174].

Селянське підприємництво полягало в тому, щоб своєчасно і якісно виконати посівні роботи. Раднарком УСРР надав 6,5 млн пудів насіння для забезпечення осінньої 1922 р. та весняної 1923 р. посівних кампаній [2, с. 17], відтак площа озимих становила 6,3 млн пудів, ярїх 9,5 млн пудів [20, ф. 423, оп. 3, спр. 208, арк. 2].

Держплан УСРР вважав, що збір зернових з врожаєм 1923 р. становитиме 810 млн. пудів, відтак враховуючи норми споживання, встановив орієнтовний насінневий фонд – 132,1 млн. пудів, продовольчий 391,5 млн. пудів, фуражний 133,7 млн. пудів, а товарні лишки 148 млн. пудів [20, ф.423, оп. 1, спр. 161, арк. 40–44]. Врожай вдавсь дещо менший. За підрахунками завідувача статистично-економічного відділу Укрекспортхліба А. Я. Альтермана валовий збір 1923 р. становив 765,4 млн. пудів, з якого на насіння треба було засипати 127,4 млн., для споживання сільським населенням 396 млн., для утримання худоби 120,8 млн. пудів, а «чистого надлишку» мало залишитись 122 млн. пудів [20, ф. 423, оп. 3, спр. 247, арк. 1]. Голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар, виступаючи на 8-му Всеукраїнському з'їзді рад, назвав цифру валового збору зернових – 765 млн. пудів [2, с. 17]. Від серпня 1923 р. по січень 1924 р. було вивезено з сільських районів 125 млн. пудів хліба. Закупівлі хліба Українбанком, які тривали протягом серпня 1923 – червня 1924 р., засвідчує факт найвищої пропозиції протягом вересня – грудня 1923 р.

Так, із 4,1 млн. пудів купленого Українбанком хліба, за цей проміжок було придбано 3,2 млн. пудів, а решту за перше півріччя 1924 р. [20, ф. 290, оп. 3, спр. 44, арк. 35]. Осінній період вирізнявся пропозицією селянського хліба від малозабезпечених дворів, а в зимово-весняний його продавали найзаможніші. Серед заготовленого хліба частка селян Катеринославщини становила 22,6%, Одещини 35,5% [20, ф. 290, оп. 3, спр. 44, арк. 35], тобто більше половини. Селяни, навчені голодними роками 1921–1922 рр., формували «страховий запас» і не продавали зерно великими партіями. Загалом у 1923/24 р. селяни «відпустили» приватним, кооперативним та державним заготівельним установам 163,2 млн. пудів [4, с. 16]. Зазначу, що селянами було сплачено 40,9 млн. пудів хліба в рахунок єдиного сільгоспподатку, у тому числі за вересень 1923 р. 13,9 млн., за жовтень 10 млн., за листопад 7,3 млн., за грудень 6,7 млн. пудів [17, с. 14]. Селянин намагався щонайшвидше виконати державні повинності, а далі думати про вільний продаж хліба.

Врожайність зернових та їх валовий збір у 1924 р. (565,4 млн. пудів) становили 52,4% збору 1916 р. і 65,9% 1923 р., а на душу населення розподілявся так: в Одеській 26,4, на Волині 25, Катеринославщині 24,5, Полтавщині 22,9, Київщині 21, Поділлі 19,7, Донеччині 17, Чернігівщині 11, Харківщині 10,7 пудів [6, с. 243]. Мінімальна норма споживання хліба сільським населенням становила тоді 15 пудів [20, ф. 423, оп. 3, спр. 247, арк. 1], тобто деякі губернії мали нижче норми. Середньостатистичні розрахунки хлібофуражного балансу показали, що для посіву необхідно було мати 130 млн. пудів, для харчування селян 352,1 млн. пудів, для утримання худоби 90 млн. пудів, на потреби міста 61 млн. пудів, відтак надлишок становив 27,1 млн. пудів [5, с. 244]. Насправді недорід 1924 р. для багатьох районів центральної та східної України виявився надто важким, тому селяни фактично перестали продавати хліб. Протягом 1924/25 р. в Україні було заготовлено близько 50 млн. пудів [17, с. 14], тобто утри рази менше від попереднього року.

Ринок зернових культур в країні залежав від природничо-географічних (грунт, родючість, вологість) та соціально-економічних (посівна площа, наявність техніки, робочої сили, худоби, попиту) факторів. Зернове селянське господарство, якщо не брати до уваги високопосівних груп, було споживацьким, а не винятково дрібнотоварним. В лісостепу понад дві третини селянських дворів сіяли зернові для власного споживання, а в Степу кожне четверте господарство [1, с. 27]. Врожай 1925 р., котрий сягнув 1 млрд. 25 млн. пудів [10, с. 188], виявився рекордним для сільського господарства України, хоча неоднаковий для окремих груп. Наприклад, селяни Білоцерківщини одержали з однієї десятини 80,8 пуда, Криворизької 30,2 пуда, Лубенської

69,6 пуда, Маріупольської 73,4 пуда, Одеської 17 пудів, Черкаської 77,4 пуда, Проскурівської 59,1 пуда, Прилуцької 77,5 пуда жита [12, с. 2]. Осима пшениця на Білоцерківщині дала 89 пудів з десятини, Маріупольщині 89,2 пуда, Черкащині 93,3 пуда, на Волині 71,1 пуда, Київщині 71,2 пуда, Дніпропетровщині 37,6 пуда, в Запорізькій окрузі 56,7 пуда [12, с. 2]. Отже, судячи з матеріалів осіннього обстеження, лісостепові округи мали вищу врожайність жита, що цілком нормально для цього регіону, а також озимої пшениці, яка була пріоритетною культурою для степових районів. Яра пшениця також мала рівномірну врожайність в усіх округах, однак не на користь степових округ.

Таблиця 2

**Середня врожайність основних зернових культур в Україні 1925 р.
(в пудах з десятини)[12, с. 54]**

Райони	Жито	Пшениця озима	Пшениця яра	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо
Полісся	49,4	64,9	49,0	61,8	52,4	32,4	75,3
Правобережжя	60,6	66,7	45,5	42,1	61,8	48,5	56,1
Лівобережжя	58,9	43,7	43,1	61,0	74,2	59,9	70,5
Степ	38,3	42,6	33,5	40,3	40,9	24,9	38,9
УСРР	50,1	47,4	35,6	43,9	58,9	45,5	53,9

Середня статистична врожайність з однієї десятини, якщо перевести в центнери, тобто модернізувати метричну одиницю міри, яка звична для сьогодення, становила для жита від 6 до 8 ц, пшениці – від 6 до 11 ц, ячменю – від 7 до 9 ц, вівса – від 7 до 12 ц, гречки – від 4 до 10 ц, проса – від 8 до 12 ц з десятини. Вони є абстрактними, якщо не співставити вартість пуда чи центнера за еквівалентного принципом обміну зернових культур на промтовари, а також з'ясувати норми відгодівлі худоби.

Валовий збір зернових культур протягом 1925–1927 рр. був загалом стабільним, а його спад по житу та пшениці у 1928 р. зумовлений вимерзанням значних площ.

Таблиця 3

**Збір зернових в індивідуальних селянських господарствах
(у тис. ц) по Україні [18, с. XII]**

Культура	1925	1926	1927	1928
Жито	51847,2	51432,7	51630,3	27662,8
Пшениця	40338,0	48093,8	61005,0	25941,8
Овес	11553,5	12610,6	14822,2	19262,0
Ячмінь	22177,3	20438,1	18069,4	23769,7
Гречка	6428,4	5306,5	5314,8	5286,6
Просо	10171,1	5638,8	6372,1	7584,0
Кукурудза	18076,7	14205,8	12088,1	13050,3

Бобові	3553,3	3689,7	3720,6	3235,6
Разом	164145,5	161416,1	173022,5	125792,8

Прибутки селянського господарства мали натуральний та грошовий виміри. Перший залежав від сумарного доходу його галузей (зерновиробництва, продукції тваринництва, птахівництва), а другий від реалізації жита, пшениці, худоби та промислів. На грошові прибутки впливали не лише кількість проданої селянином продукції, а передусім ринкова ціна її одиниці. Від продажу зернових прибутки одного селянського двору становили протягом січня – березня 10 крб., липня – вересня 25 крб., жовтня рудня 1927 р. 14 крб., у 1928 р. пересічно близько 10 крб. на двір [5, с. 172]. Пуд пшениці коштував весною 1 крб. 29 коп., восени 2 крб. 82 коп., а метр ситцю 66 коп., відтак за пуд пшениці (два відра) селянин міг купити 2 метри ситцю [15, с. XV]. Кілограм солі коштував 5 коп., а пуд 80 коп., тобто дорівнював вартості пуда жита та ячменю. Кілограм гасу вартував 13 коп. у 1926–1927 рр. [16, с. 53], отже відро за пуд зернових.

Дефіцит зернових культур, що з'являвся у недорідні роки, був стихійним фактором підвищення цін. Наприклад, весною 1925 р. ціна пуда пшениці була найвищою в Україні, яка становила 2 крб. 87 коп. у Харківській, 3 крб. Херсонській, 2 крб. 57 коп. Чернігівській, 2 крб. 89 коп. Шевченківській, 3 крб. 9 коп., Шепетівській, 2 крб. 95 коп. Глухівській, 2 крб. 86 коп. Дніпропетровській окрузі [19, с.16–28]. Висока ціна трималася до врожаю, тому хліб могли придбати заможні верстви села, а також продати його, позаяк восени не вивозили на ринок.

Практичний український хлібороб намагався вигідніше продати хліб, але його ціна за пуд виявилася мізерною порівняно із цінами на промтовари. Чоботи у січні 1927 р. коштували в кооперації 17,3 крб., у приватника-ремесника 16,9 крб. [11, с. 102–103], а пуд пшениці 1 крб. 21 коп., тобто селянин мав віддати за них 14–15 пудів пшениці, тому поліські селяни виготовляли з соснового кореня «взуття». Кілограм цвяхів коштував в селах України 43 коп. [16, с. 77], а пуд жита у січні 1927 р. 71 коп., тобто півпуда. За таких умов селяни вимушено займалися домашнім ремеслом, виготовляючи білизну, одяг, взуття.

Селянське с/г підприємництво мало зернове спрямування, з якого половину становили хлібні культури. Підприємливість полягала у дієздатності селян досягти довоєнного рівня посівних площ, врожайності, хоча колишня структура зернового господарства була зруйнована революційними аграрними перетвореннями. Зернове підприємництво селянського двору мало сімейно-трудова організацію, забезпечувало сімейно-споживчу норму у вигляді хлібофуражного балансу, а продаж хліба відбувався малими партіями, який не перевищував 1/3 збору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Харків: Радянське село, 1928. – 44 с.
2. 8 Всеукраїнський з'їзд рад 12-17 травня 1924 р. Стеногр. – Х., 1924.
3. Волосник Ю.П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі у добу НЕПу (на матеріалах України) / Ю.П.Волосник. – Харків: ИПП «Контраст», 2014. – 470 с.
4. Заготовка и перевозки хлебных грузов // Хозяйство Украины. – 1926. – №2–3.
5. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. рік перший. – Х., 1929. – 231 с.
6. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–24 г. – Х., 1925. – 288 с.
7. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
8. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І.Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.
9. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А.Г.Морозов. – Черкаси, 1993. – 412 с.
10. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, 17–21 жовтня 1926 р. Стенографічний звіт. – Х., 1926.
11. Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925–26 р. // Статистика України №149. – Х., 1929.
12. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. // Статистика України №126. – Х., 1928.
13. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України №160. – Х., 1929.
14. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1927 р. // Статистика України №130. – Х., 1928.
15. Рух цін на Україні в 1926 р. // Статистика України №129. – Х., 1926.
16. Рух цін на Україні в 1926–27 р. // Статистика України №158. – Харків–Полтава, 1929.
17. Статистика // Хозяйство Украины. – 1926. – №5–6.
18. Україна. Статистичний щорічник. 1929. – Х., 1929.
19. Ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925–1927 рр. // Статистика України №145. – Х., 1928.
20. ЦДАВО України.